

Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi

Journal of Academic Language and Literature

(Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 1, Nisan/April 2023)

Serap KARAKILIÇ AKI

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Hacı
Bayram Veli Üniversitesi
serap.aki@hbv.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-3327-4492>

Manzum Bir Hz. Ali Cenknâmesi'nde Efsanevî ve Menkıbevî Motifler

*Legendary and Epic Motifs in Cenname of
Hazrat Ali in Verse*

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 08.03.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 18.04.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.04.2023

Atıf/Citation

Karakılıç Akı, S. (2023). Manzum bir Hz. Ali Cenknâmesi'nde efsanevî ve menkıbevî motifler. *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, 7(1), 654-674. <https://doi.org/10.34083/akaded.1262026>

Karakılıç Akı, S. (2023). Legendary and epic motifs in Cenname of Hazrat Ali in verse. *Journal of Academic Language and Literature*, 7(1), 654-674. <https://doi.org/10.34083/akaded.1262026>

Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.

Öz

Türk edebiyatında İslamiyet'in kabulü ile birlikte dinî-kahramanlık konulu eserler varlık göstermeye başlamıştır. Bunlar arasında Hz. Ali'nin başkahramanlığında şekillenen, onun ve yoldaşlarının Müslümanlık uğruna girdiği mücadelelerin tarihten veya olağanüstü unsurlardan yararlanılarak anlatıldığı cenknâmeler önemli bir yer tutmaktadır.

Bu çalışmaya konu olan metin, Hz. Ali'nin daha önce neşredilmemiş cenknâmelerinden olup Milli Kütüphane arşivinde A 7522/1 numarası ile kayıtlıdır. Baştan ve sondan eksik olan eserin müellifi ve yazılış tarihi bilinmemektedir. Bu çalışmada, bahsi geçen eser efsanevî ve menkıbevî motifler açısından incelenmiştir. Edebî anlatılarda genellikle anlatının en küçük unsuru olarak değerlendirilen motif, metnin alıcısına vermek isteği mesajın etki gücünü artıran kalıplaşmış özellikteki yapıdır. Edebî anlatılarda bulunan motifler, çok çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir. Ele alınan eserdeki motiflerin tespiti ve tasnifi Thompson'ın *Motif İndeks of Folk-Literature*'de kullandığı esasa dayanmakla birlikte, Çetin'in *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri* isimli eserinde kullandığı sistematige uygundur. Eserde öne çıkan beş menkıbevî ve üç efsanevî motif, eserden alınan örneklerle tahlil edilmiştir. Bunların dışında hikâyeye canlılık ve sürükleyicilik katan, konu akışına yön veren önemli motiflerden olan kıyafet/kalık değiştirme motifine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: cenknâme, Hz. Ali, efsanevî, menkıbevî, motif.

Abstract

With the acceptance of Islam in Turkish literature, various religious-heroic works began to appear. Among these, the cenknames, which were shaped by the heroism of Hazrat Ali and in which the struggles of him and his comrades for the sake of Islam, are told by making use of history or extraordinary elements, have an important place.

*The text that is the subject of this study is one of the previously unpublished cenknames of Hazrat Ali and is registered in the archive of the National Library with the number A 7522/1. The author and date of writing of the work, which is missing from the beginning and the end, is unknown. In this study, the aforementioned work has been examined in terms of legendary and epic motifs. The motif, which is generally considered as the smallest element of the narrative in literary narratives, is the stereotyped structure that increases the impact power of the message that the text wishes to convey to the recipient. The motifs found in literary narratives can be classified in various ways. The determination and classification of the motifs in the studied work is based on the principle used by Thompson in *Motif İndeks of Folk-Literature*, but it is in accordance with the systematic used by Çetin in his work named *Türk Edebiyatında Hz. Ali Cenknâmeleri*. Five epic and three legendary motifs that stand out in the work have been analyzed with examples taken from the work. Apart from these, the disguise motif, which is one of the important motifs that adds dynamism and immersion to the story and directs the flow of the subject, is included.*

Keywords: cenkname, Hazrat Ali, legend, legendary, motif.

Giriş

Cenknâmeler, Türk edebiyatında İslamiyet'in kabulünden sonra varlık göstermeye başlayan dinî-kahramanlık konulu eserlerdir. Bunlar arasında Hz. Ali'nin başkahramanlığında şekillenen, onun ve yoldaşlarının Müslümanlık uğruna girdiği mücadelelerin tarihten veya olağanüstü unsurlardan yararlanılarak anlatıldığı cenknâmeler önemli bir yer tutmaktadır. Söz konusu cenknâmelerin sayısı oldukça fazladır. Bu eserler üzerine günümüze dek yayın neşirlerinin yanı sıra, pek çok araştırma ve inceleme çalışması yapılmıştır.

Bu çalışmaya konu olan metin, Hz. Ali'nin daha önce neşredilmemiş cenknâmelerinden olup Milli Kütüphane arşivinde A 7522/1 numarası ile kayıtlıdır. Baştan ve sondan eksik olan eserin müellifi ve yazılış tarihi de bilinmemektedir. 5702 beyitten oluşan mesnevi tarzındaki eser, aruzun “fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün” kalıbıyla yazılmıştır. Ancak eserde pek çok aruz kusurunun yanı sıra çeşitli imla hataları bulunmaktadır. Eser, ses ve şekil özellikleri açısından daha çok 13-15. yüzyıllar Anadolu Türkçesinin özelliklerini taşımaktadır. Metin, Türkçe söz varlığı açısından son derece zengin olmakla birlikte, pek çok Arapça ve Farsça unsur da ihtiva etmektedir (Aki, 2023).¹

Milli Kütüphane'de bulunan eserin katalog kaydına Salsâlnâme başlığı verilmiş olmakla birlikte, eser konu itibarıyla bir Hâvernâme niteliği taşımaktadır. Eserin söz konusu niteliği, daha önce Kayaokay tarafından da zikredilmiştir (Kayaokay, 2022, s. 50). Eserde Müslümanlığın yayılması ve korunması için görevlendirilen Hz. Ali ve yoldaşları, diyar diyar dolaşarak gayrimüslimlerle mücadele ederler. Bu mücadelelerinin en çetini, heybeti ve zalimliği ile nam salan, beş ülkeye hükmeden ve doksan oğlu bulunan Salsâl isimli padişah ile yapılmıştır. Ancak eserde ana tema, Hâveristan'a doğru yola çıkıp bütün gayrimüslimlerle savaşma, şehirleri fethetme ve Müslümanlığın tüm Hâveristan'a yayılmasını sağlama üzerine kuruludur. Dolayısıyla eserde Salsâl ile mücadele, sadece bir bölüm olarak yer alır. Efsanevî motifler içeren bir cenknâme olan eserde hem tarihten alınmış hem de olağanüstü özellikler gösteren kahraman, unsur, varlık ve olaylara yer verilmiştir (Aki, 2023).

Bu çalışmada bahsi geçen eser, efsanevî ve menkıbevî motifler açısından incelenmiştir. Motiflerin tespiti ve tasnifi Thompson'ın *Motif İndeks of Folk-Literature* (Thompson, 1966) isimli eserindeki genel sınıflandırma esaslarına ve Çetin'in cenknâmeler özelinde kullandığı sistematığe uygundur (Çetin, 1997). Bu doğrultuda eser, öncelikle hikâyenin ana çatısını oluşturan motifler açısından değerlendirilmiş ve taranmıştır. Bu durumda metinde sürekli tekrarlanan ve hikâyeye akıcılık kazandıran en önemli unsurların, efsanevî ve menkıbevî motifler olduğu tespit edilmiştir. Söz konusu motifler, Thompson (1966) ve Çetin (1997)'in tasnifine

¹ Eserin varlığından haber veren ve üzerinde kısa bir dil incelemesi yapan araştırmacı Nadir İlhan'dır (İlhan, 2016).

uygun biçimde düzenlenerek eser için daha önce tarafımızdan hazırlanmış olan transkripsiyonlu metin ve dizin bölümünün yardımıyla örneklendirilmiştir. Metinden alınan örnekler, içinde bulunduğu motif çatısı altında hikâyenin kurgusundaki yeri açısından değerlendirilmiştir.

Eserde Yer Alan Efsanevî ve Menkıbevî Motifler

Edebî anlatılarda genellikle anlatının en küçük unsuru olarak değerlendirilen motif, metnin alıcısına vermek isteği mesajın etki gücünü artıran kalıplaşmış özellikteki yapıdır. Literatürde motiflerin tasnifine yönelik farklı çalışmaların da yer aldığı bilinmekle birlikte, ağırlıklı olarak Thompson'ın *Motif-Index of Folk-Literature* (1966) isimli eserinde kullandığı sınıflandırma esas alınmaktadır.

İncelediğimiz cenknâmede, edebî anlatılarda rastlanan pek çok ortak motif bulunmakla birlikte bu yazıda, eserde yer alan menkıbevî ve efsanevî motifler ile kıyafet değiştirme motifinin hikâye içerisindeki işlevleri ve alıcısına ulaştırdığı mesajlar ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. Menkıbevî Motifler: *Menkıbe*, çeşitli din büyükleri veya tarihî şahsiyetlerin olağanüstü özellik, davranış veya eylemlerini anlatan hikâye şeklinde tanımlanabilmekle birlikte, sadece olağanüstü olaylarla ilgili anlatı veya hikâye biçiminde de değerlendirilebilmektedir. Menkıbevî motifler de söz konusu nitelikleri taşıyan unsurlar olarak edebî eserlerde yer bulurlar. İncelenen eserde öne çıkan menkıbevî motifler *mucize*, *keramet*, *sihir*, *fal* ve *rüyadır*.

1. 1. Mucize: İslamî literatürde *mucize*, peygamber olduğunu ileri süren kişinin peygamberliğini kanıtlamak için gösterdiği, ilahî özellikleri bulunan, olağanüstü şekilde ortaya çıkan bir unsur olarak değerlendirilmiştir (Bulut, 2020, s. 348-351). Bununla birlikte mucize kavramının içerisinde peygamberlik iddiasını taşıması, onu sihir, fal ve diğer hayal ürünü unsurlardan ayırmaktadır (Özerverli, 1997, s.181-183). Dinî-kahramanlık konulu cenknâmelerin İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed merkezinde şekillenmesi, söz konusu eserlerde kendisine ait mucizelere sıkça rastlanmasını sağlamıştır.

Eserde Hz. Ali'nin olağanüstü özellik ve yetenekleri bulunan atı Düldül'ün Hz. Muhammed'in mucizelerinden biri olduğu şu sözlerle ifade edilmiştir:

Gördiler kopdı bir toz nā-gehān/Toz içinde geldi Düldül ol zamān

Zü'l-fikār ağızına geldi uş/Yüriyüp leşker saruya tuş-be-tuş

Karşusına çıkdı Haydar bā-şafā/Merhabā ey mu'cizat-ı Muştafā (33a)

Ol Muhammed mu'cizâtıdur ol aţ/Yine bil oldur Resül-i kâ'inât (35b)

Cenknâmelerde sıkça görülen Hz. Muhammed'in hastaları iyileştirme veya ölüyü diriltme mucizesi, mevcut eserde de geçmektedir (Çetin, 1997, s. 370). Eserde Hz. Muhammed, kurtlarla mücadelesinden sonra yaralanıp kendinden geçen İslam mücahidi Malik'in rüyasına girerek onun yarasına elini sürer ve yarasını iyileştirir:

*Öyle gitdi uykuya kim ez-beri/Düşde gördi Mustafâ peygamberi
Sürtdi Mâlik zaĥmını elin Resül/Ol ĥabıbullah aña irdi vusül
İşit imdi emr-i Rabbü'l-'âlemîn/Muştafânın ĥürmeti çün ey emîn
Mâlikke elin sürdi çün Muştafâ/Emr-i Ĥaĥ Mâlik hemân buldı şafâ
Sanasın ne-ĥo zaĥmı var idi/Ne-ĥo leşker bilesince var idi (47b)*

Hz. Muhammed'e kılıç kaldıran kâfir Humad'ın eli havada taş kesilince Hz. Muhammed'in Allah'a dua edip yalvarmasıyla eli çözülür. Sonrasında kendisi ve ordusu Müslüman olurlar.

*El apardı yuĥaruya nâ-bekâr/İndüre peygambere tîĝi be-zâr
İşit imdi emr-i Rabbü'l-'âlemîn/Gök yüzinde ĥurıdı eli hemîn
Her çâr etdi indüre elin revân/Söbegiñ vaşla oldı der-zamân
Şol eline tutdı tîĝi bî-ĥarâr/Ol daĥı tutıldı be-emr-Kirdgâr
Kaldı nâ-çâr u za'if öz ĥâline/Şaldı özin Muştafânun yanına
Muştafâ ol-dem münâcât eyledi/Kirdgâr ol-dem icâbet eyledi
Geldi yerine eli ol-dem revân/Yerine be-emr-i Rabbü'l-Müste'ân
Leşkeri ser-te-ser ey nâmdâr/Geldiler îmâna buldılar ĥarâr (72a)*

Düşman ordusuyla ve cadılarla savaştıktan sonra bir nefeslik canı kalan Malik'e Hz. Ali tarafından gönderilen Hz. Muhammed'in hırkası, Malik'in tüm yaralarını iyileştirerek onu yeniden doğmuşa çevirir:

Çünkü geydi eĝnine Mâlik ĥırĥanı/Sanasın doğurdı ol-dem anası (99b)

Güneşin birden tutulduğunu gören Hz. Muhammed, Allah'a dua edince Cebrail ortaya çıkar. O, kanadını savurunca yeryüzü tekrar aydınlanır ve aslında Medine'de bulunan Hz. Muhammed bir anda Hâver-zemin'de kâfirlerle mücadele eden İslam ordusunun yanına ulaşır. Onun Hâver'e geldiğini görerek sevinen İslam ordusuna Hz. Muhammed, kâfirleri Müslüman olmadıkları takdirde öldürmeleri emrini verdikten sonra güneş batır ve yeniden ortadan kaybolur.

Cebrâ'îl yeryüzüne çaldı kanat/Yeryüzi açıldı cümle çün bi'z-zât
Yerüñ tamarın öyle çekdi ol emîn/Geldi meşcid yanına hâver-zemîn
 ...
Na'ra urdı ol nebj-i dü-cihân/Çoymañuz ey nûr-ı cism-i dü-cihân
Öldürîñ küffârları ey şîr-i dîn/Tâ ki imâna gele hâver-zemîn (82a)

1. 2. Keramet: Velilerden zuhur eden ve onların alametleri olarak görülen keramet, olağanüstü özellikler taşıması ve velinin velayetini ispat edici nitelikte olması gerekir. Keramet, velinin Allah'a karşı korkusunu, alçak gönüllülüğünü artırıp şükür duygusu pekiştirme işlevlerine sahiptir. Küfür, kibir ve azamet duygularını körükleyerek mahvolmalarına yol açma işleviyle Müslüman olmayanlarda da görülebilen keramet, bu gibi durumlarda daha çok istidrac terimiyle karşılanmıştır (Ocak, 1992, s. 28-30). İncelenen eserde motif olarak daha çok, Hz. Ali'nin gösterdiği olağanüstülükler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Bunların en önde geleni ise, Hz. Ali'nin gaipten ses duyması ile düşmanları bozguna uğratması veya muğlak bir durumun aydınlatılmasını sağlamasıdır.

Öldürdüğü peri kızının babası Firuz Şah, dev ve peri ordusuyla Hz. Ali'ye saldırınca Hz. Ali Allah'a yalvarır ve bir ses duyar. Sonrasında Hz. Ali'nin tüm kâfirleri tek başına öldürdüğünü gören Firuz Şah Müslüman olur.

Geldi hetfden hemân-dem bir nidâ/Dedi kim ey şîr ü Ma'būd-ı Hudâ
Okı üç kez Âyete'l-kürsî/Yere göge dem virgil Haqqu'l-yakîn (113a)

Meşakkatli bir yolculuk sonrası ulaştığı Şehr-i Zer'e giriş kapısı ve yolunu bulamayınca duyduğu ses, Hz. Ali'ye kapının yerini söyler:

Geldi hetfden hemân-dem bir nidâ/Didi-kim ey şîr ü Ma'būd-ı Hudâ
Kapusun ister iseñ ey şîr ü dîn/Mîlüng altında durur yolu hemîn (162a)

Şehbad Cadı liderliğindeki kâfir cadı ordusuyla savaştan Hz. Ali, bir anda İslam ordusunun dağıldığını ve ortadan yok olduğunu görür. Allah'a yalvarması sonucu gelen ses, ona İslam ordusunun nerede olduğunu söyler:

Geldi pes ol-dem hetfden ol-dem bir âvâz/Didi-kim yâ şîr ü Ma'būd-ı Hudâ
Düldüle sen bingil be-emr-i Vedūd/Şağ kola gide gör sen İslâmî züd (93b)

Tılsımlı kümbedin tehlikelerle dolu olduğu kendisine iletilmesine karşın buraya girmesi gerektiğini söyleyen Hz. Ali, namaz kılıp Allah'a dua edince gaipten bir ses gelir. Ses, ona burayı fethedeceğini, bu konuda kaygılanmamasını söyler.

El münâcata götürdi ol zamân/Geldi hetfden ol-dem âvâz revân
Didi-kim ey ibni'amm-ı Muştafâ/Çekme ğam ey şîr ü Yezdân u Hudâ

Git-ki fetih sañadur fettāh-ı dīn/Senūn ismiñe yazılmışdur hemīn (114b)

1. 3. Sihar: Kelime anlamı “Tabiat kanunlarına aykırı sonuçlar elde etmek iddiasında olanların başvurdukları gizli işlem ve davranışlara verilen genel ad, afsun, efsun, sihir, füsün, bağı” (GTS, 2023) olan sihre, cenknâmelerde motif olarak sıkça müracaat edilmiştir. Ele alınan eserde de anlatıma canlılık ve çekicilik katmak, okuyucunun ilgisini artırmak amacıyla yer yer sihir motifine başvurulmuştur. Metinde sihir ve tılsım kelimeleri aynı motif için kullanılan farklı kavramlardır.

Eserde sıklıkla cadı, dev, peri gibi olağanüstü varlıklar tarafından, kötülük amacıyla kullanılan sihir vasıtasıyla, çeşitli tabiat unsurları üzerinde hâkimiyet sağlandığı görülmektedir. Kâfir cadıların dağ, taş, toprak gibi tabiat unsurlarını sihirle kendilerine tabi kılması, eserden alınan şu örnekler ile somutlaştırılabilir:

*Kimi dıve bindi kimi ezdehâ/Kimi perî kimi kaplan bî-rehâ
Titreşür ol sihre düşdi ez-küh/Taş idi kalқанları cümle küh
Cümle yetmiş biñ idi cādū la’īn/Cādūlara doldı şan rüy-yı zemīn (92a)*

*Şehbādū cādūya sen virgil haber/Leşker ilen bunda gelsün ser-be-ser
Ol harif olur ‘Alıye bu zamān/Leşkerini sihr ilen kırur yakīn
Leşker-i Şehbād yetmiş biñ la’īn/Cümlesi cādū durur rüy-yı zemīn (85a)*

*Kimi perî(i)di kimi dıv idi pür -rehâ/Kimi neheng kimi ilan kimi ezdehâ
Kimi tağa bindi çün hükm eyledi/Sihr ilen pes tağ-ı taşlar yürüdi (89b)*

*Ba’de-zin geldi Hitâyung tozına/Çekdi tılsım ol şehirūn yüzine
Dāl ilen qardaş idi Şalşāl-ı şüm/Baña ‘aşık oldı na-pāk u zulüm (148a)*

Hem ol taş üstinde bir haţţ yazılı/Tılsımı bend etmişdür anda qazılı (157b)

*Bundan öte ey emîrū’l-mü’minīn/Yol üstinde bir hâne vardur yakīn
Anda dağı çok ‘acâyib kııl ü kâl/Tılsıma bend etmiş ol Dāl ibni Dāl (158a)*

Hız. Ali, rüyasında gördüğü Hız. Muhammed’in emrine uyarak kâfirler tarafından sihirle aşağısı ateşli, yukarısı karlı hale getirilen Billur Dağı’na yoldaşlarıyla birlikte ulaşmaya çalışır:

Açağından yukarusı nâr idi/Yarusından yukarusı qar idi

Gör ne hikmetler yaratmış ol sihir/Ne-ğod şudan söner ne qar(dan) irür (112a)

Billur Dağı'nın tılsımını kıran Hz. Ali en sonunda Zer şehrine ulaşır. Burada kendisine kapının ancak Billur Dağı'nda bulunan anahtarla açılabileceği söylenir. Billur Dağı'nda tılsımı bozup anahtarı alan Hz. Ali, ihtişamı ve görkemiyle kendisini büyüleyen Zer şehrinin kapısını açar.

Tılsım içinde durur miftâh-ı bâb/Ol kilid gelmese açılmaz bu bâb

El uzatdı koyunına ol nâmdâr/Kilidi çıkardı ol-dem zîr ü zeber

Nişe kim tılsımı sındurmuş idi/Kilidi anda bile almış idi

Dedi bismillahirrahmanirrahîm/Kapu açıldı hemân-dem ol Hâlim (162b)

Hz. Ali, kâfirler tarafından sihirle ulaşılamaz veya geçilemez hale getirilen çeşitli bölge veya tabiat unsurlarındaki büyüğü yok etmeyi hedefler. Dostları, yarenleri veya sonradan Müslüman olan kâfirler tarafından, bu sihirlerin son derece tehlikeli olduğu ve bu alanlardan uzak durması gerektiği konusunda uyarılmasına rağmen yolundan sapmaz. Bu amaçla, yaratıcıya zaman zaman dua ederek kendisine yardım etmesi için yalvarır:

Sen baña fırsat vir ey Hây ü 'Âlim/Tâ bu tılsımı yarın şındurayum (103a)

Görevenin tılsımdur ol kubbegâh/Bunu yapmış Dâl-ı a'zam pād-şâh

Dönmezüm vallahi billahü'l-'azîm/Açmayanca bunda tılsım-ı muķîm (114b)

Şehr-i Zeri isteyen ey nâmdâr/Çok belâyı çok kazâlar anda var

Uç tılsım etmiş aña Dâl ibni Dâl/Bilgil ey şir ü Hudâ-yı Zül-celâl (116b)

Katar isimli kâfir, Müslümanlığı tercih eden Süfyan'ın Hz. Ali tarafından sihirle büyülendiğini düşünmektedir:

Koyuban Lâti 'Alîye döndüñ uş/Seni anuñ cādüsü kılmış bî-hüş

Cümle sihirdür bular başdan başa/Dönüp Lâtden başñı çaldñ taşâ (16a)

Kur'an-ı Kerim'de Hz. Süleyman'a dek götürülen sihrin kaynağı, Umman cenginde de kendisiyle ilişkilendirilir (Çetin, 1997, s. 384). Eserde, Ahen-Rûbab isimli dağda bulunan kilisedeki kuyuya Hz. Süleyman tarafından sihirle kapatılan, kötü büyüleri olan ve kâfirlerin tapındıkları bir ifrit dev bulunmaktadır:

Ol dîve tutup Süleymân nebi/Anda bende urmuş-ıdı bil hemîñ

Tâ ki kimseye ziyânı degmesün/Kimse şâhdan çıkarup almasun

Kayd-ı tılsım etmiş çevresinde kâl /Ol Süleymân nebî-i Zü'l-celâl (48b)

Sihir, Müslümanlar tarafından hoş karşılanmayan ve makbul bulunmayan bir olağanüstülüktür. Bu durum eserde de şu şekilde örneklendirilmiştir:

Hız. Muhammed, Humad isimli kâfirle savaşa başlamadan hemen önce ortaya çıkan Cebrail'in kanadı ile Humad ve ordusunu helak etmesini istemez. Çünkü bu durumun kendisinin sihir yaptığıının düşünülmesine yol açacağından endişe eder. Ayrıca, bunun kendisine kötü bir şöret getireceğini düşünür.

Cebrâ'ile söyledi şadr-ı şafâ/İsmi{i}len Aḥmed Muḥammed Muştafâ

Ger kanadla çalar iseñ bu leşkeri/Seni kimse göremez bil leşkeri

Diyeler şihr etdi bu-dem Muştafâ/Şihr ilen leşkerümi etdi tebâh

Ben ḥod bed-nâm oluram bi'l-mürtedîn/Der şihr etdi Aḥmed bil yakîn (71b)

Kâfirlerin yaptığı tılsımları bozan Hız. Ali, zaman zaman düşmanlarının gözünü korkutmak için onları bu konu hakkında bilgilendirir:

Uç benüm Cemşidi iden ser-nigün/Ḳahramâni eyleyen yeksân ḥün

Küh-ı Billürî zîr ü zeber/Sınduran tılsım-ı Dâl-ı bî-ḥaber (122a)

Çıkuban Billürî seyrân eyledüm/Bir tılsım uğradı onda ey be-nâm

Feth kıldum ol tılsımı ser-be-ser/Gördüm anda yazılmış anda meger (147b)

Kâfirlerin tılsımını bozan Hız. Ali'nin namı gayrimüslimler arasında yayılmıştır:

Sındura hem her nice kim tılsım var/Adı Ḥaydar ol 'Alî-i nâmdâr (125a)

Dedi bu-durur kim ol 'Alî/Sındurupdur tılsım-ı Dâl belî (127a)

Sen misin sındurup{an}ol tılsım-ı Dâl/Diğvleri kırduñ tamâm bî-kîl ü kâl (136b)

1. 4. Fal: Fal, metinde remil/reml kelimesi ile ifade edilmektedir. Fal, gelecekte haber vermenin yanı sıra geçmişte neler olup bittiğini öğrenmek üzere de kullanılır.

Reml şaldı ol vezîr ol-dem 'ayân/Cemşide söyledi ey şâh-ı cihân

Bu belâ cümle Ğaşemşimden-durur/Bu müselmândur Berberden-durur

Bunuñ özge adı vardur bil{gil}'ayân/Añla sözüm ey şâh-ı cihân (60a)

Dedi Cemşid bir daḥı reml aç vezîr/Ḳardaşumdan nice kırtılmış be-zîr

Nice koydı ḳardaşum bunda gele/Tâ gelüp ḥâver-zemîne yol bula (60b)

Dedi Cemşid ey müneccim gör hemîn/Remle bakıp bir haberin vir yakîn (62b)

Fal bakma işini şah Cemşid'in veziri Ayan-ı Müneccim yapmaktadır. Müneccim vezir, remil açarak Cemşid'e kendisini Gaşemşim olarak tanıtan Hz. Ali ile mücadele edebilmesi konusunda yol gösterici tavsiyelerde bulunmaktadır. Vezir, Cemşid'e Hz. Ali'nin gerçek kimliğini açıklayarak ona güvenmemesi gerektiğini defalarca söylemesine rağmen sözünü dinlemez. Sonunda Cemşid onun haklı olduğuna ikna olarak Hz. Ali'yi bertaraf edebilmenin yollarını sorar. Bu defa Hz. Ali'nin kudreti ve yiğitliklerinden bahseden vezire öfkelenen Cemşid, veziri hapse attırır. Burada Müslüman olan veziri kurtaran Hz. Ali, şehrin yönetimini ona bırakır.

Remile bakanda gördüm yâ 'Alî/Hem be-fermân-ı Hudâvende Ğanî

Remili şaldurdı baña Cemşid şâh/Ķamu senüñ hâlûñi eyleyüm âgâh

Bunca bildüm sen sen 'Alî ser-be-ser/Bu degül nâm-ı Ğaşemşim nâmdâr

Ser-be-ser emriñi didim ben aña/Açuğı geldi ol mel'ünñ baña

Şaldı zindâna beni ol bî-îmân/Çok şükür dîzârûñi gördüm hemân (105a-b)

1. 5. Rüya: “Uyurken zihinde beliren olayların, düşüncelerin bütünü” (GTS, 2023), “Bir kimsenin uyku sırasında zihninden geçen hayal dizisi” (Günay, 1999, s. 78) gibi şekillerde tanımlanabilmektedir. “İnsanlık tarihi boyunca bütün dünyada pek çok bilinmeyenin anahtarı, insanın ve geleneğinin habercisi olarak zaman zaman korkulan zaman zaman hayranlık duyulan rüyalar edebî eserlerin pek çoğuna konu olmuş, bu eserlerde farklı akisler yaratmıştır” (Günay, 1999, s. 88).

İncelenen eserde rüya “düşte görmek, düşünce girmek” tabirleriyle ifade edilmektedir. Metinde kullanılan rüya motifinin merkezinde Hz. Muhammed bulunmaktadır. Rüyada görülen tek isim, Hz. Muhammed'dir. Gayrimüslimler, ancak Müslüman olma vesilesi ile rüya görmekle birlikte Müslümanlardan Hz. Ali ve yoldaşları sık sık rüya görmektedir.

Söyledi ol Mîr ü Seyyâf pehlevân/Düşde gördüm Resül-i dü-cihân

Şiddik-ile İslâm etdüm ihtiyâr/Hem be-fermân-ı Ğanî Pervirdğâr (22b)

Ben müselmân oldum ez-cân-ı gönül/Düşde gördüm bu gece geldi Resül (133a)

Türk edebiyatında çok sık başvurulan motiflerden biri olan rüya, eserde daha çok gayrimüslimlerin Hz. Muhammed'i rüyalarında görerek Müslüman olmalarını sağlama işlevindedir. Bunun dışında rüya, özellikle Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye yol gösterme aracı olarak kullanılmıştır. Hz. Ali kendisini ne zaman kaygılı, çaresiz, ne yapacağını bilemez halde veya yalnız hissetse Hz. Muhammed onun rüyasına girerek ona ne yapması gerektiğini anlatır:

Yaru gece şîr-i Yezdân Murtażâ/Düşine girdi Muḥammed Muştafâ
 Dedi kim Ḥâlîki ey emr-mü'minîn/Hüsn-i Bolât kal'asına git hemîn
 Andadur Ebû'l-Mihcen ḥançer-güzâr/Leşker-i İslâm o şîr ü nâmdâr (41b)

Öyle yatdı kim 'Alî-i nâmdâr/Düşine girdi ḥabîb-i Kirdgâr
 Didi-kim ğam çekme ey şîr ü Hudâ/Ol Ebû'l-Mihcen idi bilgil revân (42a)

Girdi ğaflet uykusına Murtażâ/ Düşine girdi Muḥammed Muştafâ
 Didi-kim ey ibni'amm-ı Muştafâ/ Ğam yeme ey şîr ü Yezdân-ı Hudâ
 Leşkeri şay beş kısım itey emîn/Bil-ki emr oldı ez-Rabbü'l-'âlemîn (46b)

Kaygılı yatdı 'Alî-i nâmdâr/Düşine girdi ḥabîb-i Kirdgâr
 Didi-kim ğam çekme ey cānum benüm/Ey gözümde nür-ı sulṭānum benüm
 Durğil erte sen be-fermân-ı İlah/Küh-ı Billûra yetiş ey yüzi mâh
 Sa'd ü Vaḳḳâş ile Kanber andadur/Leşkerüñ yarusı cümle andadur (111a)

Öyle kim uykuya gitdi bâ-şafâ/Düşine girdi Muḥammed Muştafâ
 Fikr çekme onga virmeye ḥacîl/Kim bu mel'ûna henûz yokdur ecel
 Merḥamet kıldı aña Ḳuddus-ı pāk/'Âkıbet sen anı eyler sen helak (150b)

Hız. Muhammed diğer Müslümanların rüyalarına girdiğinde de onlara yol gösterici bir rol üstlenmiştir:

Girdi Ebû'l-Mihcen düşine Resûl/Ne yatarsın durğil ey ehl-i kabûl
 Sa'd ilen kıızı apardılar hemân/Ala gör anları andan ey cevân (3b)

Yatdı Bû'l-Mihcen gece şâh-ı şafâ/Düşine girdi Muḥammed Muştafâ
 Dedi getür ey hünermend-i cihân/Şağ ile git tâ gün orta yola hemân
 Bir mağâra vardur anda ey emîn/Gâr içinde bir kuyu 'ayn'ül-yemîn
 Ol kuyuda Mâlik olmış(dur) esîr/Bend içinde kırtar anı bî-nazîr (69a)

Rüyada Hz. Muhammed'i görmenin mucize motifi ile de bağlantılı olduğu görülmektedir. Zira Hz. Muhammed, Malik'in rüyasına girerek onun yaralarına elini sürmüş ve onu iyileştirmiştir:

Mâlikke elin sürdi çün Muştafâ/Emr-i Hağ Mâlik hemân buldı şafâ

Sanasın ne-ğo zağmı var idi/Ne-ğo leşker bilesince var idi (47b)

Hz. Muhammed'i rüyada gören bir gayrimüslim, bazen Müslüman bir karakterle nikahlanabilmektedir. Bunlardan biri olan müneccimin kızı Gülendâm, rüyasında Hz. Muhammed'i görür ve onun Malik ile kendisinin nikahını kıydığını ifade eder:

Üç gecedür düşde ey cânum piri/Görmişim ben Muştafâ Peyğamberi

Beni saña kıldı çün ol-dem nikâh/Ol Resûl-i Hâşimî nûr-ı felâh (96a)

2. Efsanevî Motifler: Efsanevî motifler olağanüstü nitelikler taşıyan, çoğunlukla düş gücünün ürünü olan unsurlar olarak edebî eserlerde kullanılırlar. İncelenen eserde öne çıkan efsanevî motifler *dev*, *ejderha* ve *peridir*.

2. 1. Dev: Devler, dünya ve Türk edebiyatında genellikle çirkinliğiyle öne çıkan, etrafına korku salan ve bulunduğu metne olağanüstü nitelikler kazandıran hayal mahsulü yaratıklar olarak yer bulmuştur. Söz konusu özellikleri dolayısıyla efsanevî nitelikler taşıyan pek çok edebî türde motif olarak kullanılmıştır.

Metinde tasvir edilen dev tipi minare gibi uzun boyları olan, parmakları hıyara benzeyen, ürkütücü sesler çıkaran, ellerinde gürz taşıyan ve görenlerin aklını kaçırmaya neden olacak derecede korkunç varlıklardır.

Her biriniün boyları şan-kim menâr/Elleriniün barmağı mişli hıyar

Cümlesiniün ellerinde gürzi var/Anları görenleriün 'aklı şaşar (44a)

Devler, yalnızca bir bölüm dışında kötülük temsilcisi olarak kullanılmıştır. Söz konusu bölümde Şehr-i Zer'i bulmak için Salsal, Şemame ve Amr ile yola çıkan Hz. Ali, üzerine inen bir kaya ile kuyuya düşer. Kuyuda bir dev ona Şehr-i Zer'in fethini sağlayacak olan levhayı vererek çıkış yolunu gösterir.

Pes 'Alîniñ elini tutdı hemîñ/Dedi gel ardumca ey fettâh-ı dîñ

Gitdi ardınca dîving şir ü Kadîr/Gördi bir levh-i kapu hemân-dem bî-nazîr

Söyledi dîv ol zamânda yâ 'Alî/Gel berü gir bu kapuya yâ velî

'Âkıbet irişür sen ber-murâd/Rûy-ı dünyâyâ çıkarısın gönli şâd (161a)

Müslümanlığın düşmanı ve gayrimüslim insanların yardımcısı olan devler, savaşlarda ejderhalarla birlikte hareket ederler. Bir kısmı denizde de yaşayabilen devler, diğer yaratıklardan kaplan, peri ve ejderhalar gibi ağızlarından zehir saçabilmektedirler.

Öyle tökildi seng bî-rehâ/Dîv perî şîr ü kaplan ezdehâ
Sanki açıldı cehennem kapusu/Yere göge doldurupdur ağısı (92b)

Gördi bir dîv-i neheng nâmdâr/Bir filüñ üstine olmuş üstüvâr (43a)
Aldı geldi Haydara bir nerre-dîv/Ezdehâyı gördi Haydar yanar dîv
Söyledi dîve 'Alî-i nâmdâr/Uş benüm imdi tîğ-i Kirdgâr
Urdu dîve şîr ü Yezdân-ı Hudâ/Kılıç ilen ibni'amm-ı Muştâfâ
Kaçdı ol dîv pes öninden ol zamân/Taldı deñiz içine ol-dem hemân
Çün deñize girdi ol dîvân-ı 'amîm /Cünbişe geldi o deryâ-yı 'azîm (45b)

Kurdirler hayme-i çâdırlar tamâm/Otruban râhat oldılar hâşş u 'amm
Gördiler oldu o-demde bir gırîv/Geldi ol-dem on sekiz biñ nerre-dîv
Bunlarıñ serdârıdur Dîv-i Sefid/Kâmeti toksan 'uruşdur bil bedîd (108b)

On iki biñ dîv idi anlar be-nâm/On iki biñ dahı perî-zât idi tamâm
Bâkî elli biñ idi kâfir sipâh/Onlara serdâr idi Firüz şâh (113b)

Bazı devler putların içerisine girerek veya onların kılığına bürünerek Müslüman olmayan halkı sözleriyle etkiler, sihirle büyüler ve onların ilahı gibi davranır.

Ol birin çok dahı açdı şâh-ı dîñ/Çıkıdı şandük(dan) hemân bir dîv bi-dîñ
Elleri ayakları bağıu hemîñ/Kendü kubbe içre çalmışdı yakîñ
Ol imiş pür câduluklar eyleyen/Bütler ağzından bu halka söyleyen (104b)

Na'ra urdu ol emîrü'l-mü'minîñ/Dedi ey dîv-i sitemkâr la'în
Sen idüpsin Cemşidi yoldan medâr/Zü'l-fikârı ol çekdi nâmdâr
Dedi yâ Hudâvende ism-i Mu'în/Zü'l-fikârı kubbeye urdu hemîñ
Öyle degdi kubbeye Zü'l-fikâr/Kubbeden yağdı hemân-dem mür u mâr (101a)

2. 2. Ejderha: Ejderhalar da tıpkı devler gibi çeşitli olağanüstü özellikleri bulunan hayal ürünü varlıklardır. Çoğunlukla Ortadoğu ve Orta Asya kaynaklı olduğu düşünülen ejderha motifi, ağzından alevler saçabilen, suda veya karada yaşayabilen, uçabilen efsanevî yaratık olarak tasavvur edilmiştir (Koçak ve Gürçayır, 2017, s. 37;

Ocak, 1983, s. 177). Ejderha, Doğu mitolojilerinde bolluk, bereket ve iyiliğin sembolü olarak görülürken, Batı'da daha çok olumsuz ve kötücül özellikleri ile öne çıkmaktadır (Roux, 2011, s. 68; Duman, 2019, s. 485). Ejderha cenknâmelerde korkutucu ve güçlü bir varlık olarak görülür (Çetin, 1997, s. 408).

İncelenen metinde ejderhalar, diğer olağanüstü yaratıklarla birlikte gayrimüslimlerin yanında yer alarak Müslümanlara karşı savaşan yardımcılar rolündedir.

*Kimi perî(i)di kimi dîv idi pür -rehâ/Kimi neheng kimi ilan kimi ezdehâ
Kimi tağa bindi çün hüküm eyledi/Sihr ilen pes tağ-ı taşlar yürüdi (89b)*

*Âtaş-ı Cādū idi adı be-nām/Dedi Şehbād aña ol-dem fî-kelem
Dedi sihr it leşkeri çevre rehâ/Yer ü gök olsun peleng ü ezdehâ (90a)*

*Şöyle atlandı cādū ol-dem tamâm/Yer yüzini tutdılar cādū be-nām
Kimi dîve bindi kimi ezdehâ/Kimi perî kimi kaplan bî-rehâ
Titreşür ol sihre düşdi ez-küh/Taş idi kalkanları cümle küh (92a)*

Metinde kullanılan ejderha motifi, dev motifinde olduğu gibi sürekli olarak kötülüğün temsilcisi olmakla birlikte, bir yerde iyiliğin temsilcisi olarak da kullanılmıştır.

Şah Kubad tarafından esir alınan Sa'd'ın eşi Serv-i Naz'ın yanında birdenbire beliren ejderha, onun yanına kimseyi yaklaştırmaz ve hikâyenin bu bölümünde koruyucu olarak görev alır. Ancak onun aslında Tanrı tarafından görevlendirildiği ve Tanrı'nın bir yanması olduğu ilerleyen bölümlerde ifade edilir.

*Böyle deyüp düşdi secdeden muṭlaḳâ/Zâhir oldı emrle Ḥaḳ bir ezdehâ
Yerine gelüp kızın tutdı karar/Anı görenler olur bî-ihtiyâr (24b)*

Şakladı Allah anı bu resm ilen/Ezdehâ oldı bahâne ism-ilen (25a)

Metinde Hz. Ali yiğitliği, azameti ve düşman üzerine saldıgı korku ile ejderhaya benzetilmektedir:

*Düldüle bindi ol 'Alî nâmdâr/Düşdi Şalsâl ardınca şir ü er
Sürdi ardından sana sen ezdehâ/Yetdi ardınca sana sen bā-rehâ (144b)
Öyle şaldı tîgi ol ḥançer-güzâr/Od çıkardı sanki kılıçdan be-zâr*

Yıldırım teg leşkeri kırdı rehâ/Kimse bilmez dıymidiür yâ ezdehâ (97a)

Düldüle sıçratdı ol Düldül-süvâr/Girdi meydâna ‘Alî ü nâmdâr

Zü’l-fikârı öyle çaldı ezdehâ/Titrediler ol zamân arz u semâ (149b)

Hız. Ali'nin yoldaşları da söz konusu özellikleri ile ejderhaya benzetilebilmektedir. Hız. Ali, gecenin karanlığında ejderhaya benzettiği Mihcen'i düşman zannederek onunla savaşır. Ancak ona bir türlü kılıç işlemeyince kendisine rüyasında Hız. Muhammed tarafından onun Mihcen olduğu haberi verilir:

Nâ-gehân bir ses irişdi bî-rehâ/Oldı peydâ bir süvâr şan ezdehâ (41b)

Korkutuculuk ve heybet bakımından ejderhaya benzetilme, kâfir ordusunun çeşitli askerleri için de kullanılmıştır:

Nâmi ilen Behmîn derlerdi hemîn/Hoş dilâver pehlevân idi la'în

Girdi meydâna hemân-dem pür-rehâ/Na'ra urdı sana sen-kim ezdehâ (79a)

Atası yanında kılmışdı karar/Her birisi ezdehây nâmdâr

Bunlar oñmışdı kemer-büste hemîn/Atasınıñ hizmetinde ey emîn (124b)

Ejderhalar çok korkunç ve heybetli yaratıklar olarak tasavvur edildiğinden, diğer canlılar da söz konusu özellikleri öne çıkartılmak istendiğinde onlara benzetilmiştir. İslam ordusunu telef üzere saldıran kurtlar ejderhalara benzetilmiştir:

Leşker-i İslâmî çün gördi anı/Pes yaraqlandı hemân-dem cümlesi

Çıkdı tozdan on biñ kurt rehâ/Sanki her biri bir ezdehâ(47a)

Ejderhaya benzemenin yanı sıra, insan eliyle ona benzetilme kurgusu da hikâyede yer almıştır. Hız. Ali'nin hilecisi olarak da tasvir edilen Amr, zaman zaman düşman ordusunun komutanlarının çadırlarına girerek onları veya haremelerini ejderha kılığında sokmaktadır:

Başlarına çül çerpik bağladı/Her birini dıve nisbet eyledi

Öyle bezedi-kim bunları pür-rehâ/Oları gören şanurdu ezdehâ

Zehresi görenlerüñ olurdu çāk/Öyle düzedi bunları ‘Amr-ı pāk (77a)

Kırkıtdı ol-dem şakalın nık yarusın/Bıyüğün u cümle kirpüğün kaçın

Heft-rengê düzdi anı pür-rehâ/Kimse bilmez dıymidiür yâ ezdehâ (90b)

Ejderhalar ve devler, çoğunlukla bir arada yaşayan, Müslümanlara karşı birlik olarak savaşan yaratıklardır. Nitekim Malik, İslam ordusuyla birlikte ulaştığı bir çimenliğin yakınlarındaki dağın içerisindeki mağarada adeta bunların yuvasını bulur. Ejderha ve devlerden oluşan orduyla önce tek başına mücadele eder. Daha sonra Malik'in yardımına yetişen Sa'd, denizden çıkan bir dev tarafından gökyüzüne doğru kaçırlır:

Kaynadı deryâ hemân-dem bâz rîv/Geldi yetmiş ezdehâ vü nerre-dîv (43b)

Bağdı Mâlik gördi Sa'di ol zamân/Dîv alup gitdi anı tâ âsmân (44a)

Ejderhaların ağızlarından ateş saçarak etraflarına korku salma özelliklerinin yanı sıra, insan veya at gibi canlıları yediği de görülmektedir:

Dedi bî-dâd yâ emîre'l-mü'minîn/Ezdehâlar menziledür bu yakîn

Bilmedi yâ Şâh-ı Merdân-ı cihân/Uğraduğ ušta belâya biz hemân

Yetmiş âdem yediler hemân atların/Ne sünneklerin kodı ne etlerin (54a)

Hz. Ali, ejderha ve devleri her koşulda öldürebilen, onlarla girdiği mücadeleyi çok kısa bir zamanda galibiyetle sonlandırabilen tek isimdir:

Geldi ol-dem ezdehâ-yı pîl-güş /Haydarîñ üstine kıldılar hürüş

Zü'l-fikârı tutdı Haydar ol zamân/İki eliyle şü şîr ü pehlevân

Çaldı anlarıbe-fermân-ı Ganî/Her çalışda nicesin eyler dü-nîm (54b)

2. 3. Peri: Periler de tıpkı dev ve ejderhalar gibi kâfir ordusuyla birlikte Müslümanlara karşı savaşan ve kötülük kaynağı olarak görülen yaratıklardandır. Peri-zat şeklinde de tanımlanabilen perilerin fiziksel özellikleri ile ilgili bilgi verilmemiştir. Bununla birlikte kadın olarak tasavvur edildiği düşünülmektedir.

Kimi taşâ bindi kimi ağaşa/Kimi şîrû kimi kaplana bindi nice

Kimi perîdi kimi dîv idi pür-rehâ/Kimi neheng kimi ilan kimi ezdehâ (89b)

Kimi dîve bindi kimi ezdehâ/Kimi perî kimi kaplan bî-rehâ

Titreşür ol sihre düşdi ez-küh/Taş idi kalқанları cümle küh (92a)

Tenge geldi yer yüzi ez-mür u mâr/Leşker-i İslâmî titrer bî-çarâr

Öyle tökildi seng bî-rehâ/Dîv perî şîr ü kaplan ezdehâ (92b)

On iki biñ dîv idi anlar be-nâm/On iki biñ dahı perî-zât idi tamâm (113b)

Bâkî dîvler cümle bî-hod oldılar/Ol perîler cümle hamle kıldılar (114a)

Bir yerde kadın olarak tasvir edildiği net bir biçimde anlaşılan perinin, Hz. Ali'nin uyarılarına kulak asmaması üzerine eli kesilir:

Partalların soymuş bir kız ne-ki var/Köprüg üstinde saçlarını tarar

Na'ra urdı şîr ü Hayy-ı Kirdgâr/Tur üstinden ey utanmaz nigâr (112a)

Haydarı şögdi perî-zât ol zamân/Turmadı yerinden ol-dem bî-îmân

Şâh-ı Merdâna katı söz söyledi/Haydar ol-dem key katı hışm eyledi

Şîr ü Yezdân ol 'Alî-i nâmdâr/Çekdi kınından hemân-dem Zü'l-fikâr

Urdu anuñ cignine ender-zamân/Bir elini kesdi emr-i Müste'ân (112b)

3. Kıyafet/Kılık Değiştirme: Hikâyedeki önemli motiflerden biri de kıyafet/kılık değiştirmedir. Kıyafet/kılık değiştirme motifinin hikâyeye yön veren, zaman zaman konunun akışını değiştirebilen ve metne heyecan katan bir rolü bulunmaktadır. Göz ardı edilmemesi gereken bu motif, çalışmada ayrı bir başlıkta değerlendirilmiştir.

Kıyafet/kılık değiştirme motifi, daha çok kişinin başka bir kimliğe bürünmesi şeklinde görülmektedir. Söz konusu motif, düşman karşısında ulaşılmak istenen hedefe giden yolda müracaat edilen bir kandırma aracı olarak kullanılmıştır. Bunlardan en yaygını, Hz. Ali'nin düşman nezdinde zararsız ve sıradan biri gibi görünebilmek adına kendisini onlara bir tüccar olarak tanıttırmasıdır.

Hz. Ali, Katar isimli kâfiri alt ettikten sonra şehri Süfyan'a emanet eder. Ona, bundan böyle yoluna tacir kılığına girerek devam edeceğini ve develerine çeşitli mallar yükletmesini söyler.

Dedi hele bezirgân tonında gezem/'Arz idüp kendümi tâcir düzerüm

Dedi baña yigirmi deve sâz eylegil/Yükleri cümle demsâz eylegil

Her meţâ'dan yükleyesiz üstine/Kim şorarsa virerüz biz destine

İdelüm anı sebeb yer yüzine/Tâ gezevüz dünyânıñ her yüzine (17a)

Onun asıl amacı, kâfirlerin arasına sızmak ve onları Müslümanlığa davet etmek, Müslüman olmayanları kırıp geçirmektir. Öncelikle Şah Kubad'ın şehrine ulaşır. Hemen etrafını saran askerlere Berber şehrinde geldiğini ve tüccar olduğunu söyler. Kubad'ın güvenini kazanan Hz. Ali, şehre yerleşir ve kâfir ordusunu çeşitli şaşırtmacalarla telef etmeye başlar. Ancak şah Kubad'ın kurnaz veziri, Hz. Ali'nin tüccar kılığına girerek ve Gaşemşim ismini alarak sahte bir kimlikle aralarına sızdığını, askerlerini de onun helak ettiğini anlar. Ancak şah Kubad'ı bir türlü ikna

edemez. Sonunda Hz. Ali ile yüzleşerek durumu teyit eder ve durum hakkında şahını bilgilendirir:

On atlu geldi haber alup gide/Dediler kıandan gelürsüz ey dede

Dedi Berberden gelürem tâcirüm/Ey pâd-şâh vaqt-ı sefrde hâzırım (18b)

Görmüşim kitâbda yâ 'Alî/Bir kul isteye gelür ol-dem velî

Ol gelür bir yere bazergân şîfât/Aña uyan olur ehl-i ma'rifet

Çok kimesne dutalar anuñ dinin/Terk ide cümle kendü dînlerin (33b-34a)

Hz. Ali'nin yarenleri de gayrimüslimler arasında kimliklerini gizlemek için tüccar kılığına girmektedirler. Bunlardan biri olan Malik Eşter, şah Cemşid'in kızı ile karşılaşınca birbirlerine âşık olurlar. Gülşehri onun yiğitliğiyle ilgili babasına övgü dolu sözler söyler. Kendisini huzuruna çağıran şah Cemşid'e aslında bir tüccar olduğundan ve kervanının kurtlar tarafından talan edildiğinden bahseder. Şah Cemşid de ona güvenip yanında kalabileceğini ve kızını ona vereceğini söyler:

Sordı Mâlikden ol-dem Cemşid şâh/Kanķı yerden sen gelüpsin kıl âgâh

Dedi bazergân idüm ey pâk-ı rây/Mâlum esbâbum hisâbsuz câ-be-cây

Sefere çıkdum ki tâ hâver-zemîn/Râst geldüm kırtlara ol-dem semîn

Kullarum cümle tavarım kırdılar/Baña dahı çok cerâhat urdılar

Güş ilen kendüm kırtılmışam ey şâh/Devletüñe yetmişem olğil âgâh (49b)

Eserde sık sık kılık değiştirerek hikâyeye canlılık ve ahenk kazandıran en önemli karakterlerden biri, Hz. Muhammed tarafından Hz. Ali'ye yardım için gönderilen Hoca Amr'dır. Hoca Amr bazen bir keşiş, bazen bir delikanlı, bazen de asker kılığına girerek kâfirlerin arasına sızar. Çadırlarına kadar girerek şahları veya onların haremelerini çeşitli tozlarla bayıltıp gelin/kadın, ejderha, dev gibi varlıklara benzetir. Hoca Amr, el becerisi ve kıvrak zekasının yanı sıra adeta bir cambaz edasıyla düşmanların elinden kurtulabilen son derece yetenekli biridir.

Hoca 'Amr özini değşürdi züd/Çıkdı dışharuya be-fermân-ı Vedüd

Süretin değşürdi ol-demde hemîn/Bir keşiş oldı hemân-dem bil yaķın

Adını Ruhbân kodı ol zamân/Bir büt aşdı boynına ol-dem revân

Bir uzun şakalı peydâ eyledi/Cümle rahtm ol-dem siyâh eyledi

Şağ elinde tesbîh şol elinde 'aşâ/Tesbîh değşüre değşüre ecdehâ (76a)

'Amra leşker eyledi ol-dem gülü/Bir şalaķ urdı 'Amr ey bahtlu

*Kimsinüñ başına kimsnüñ cignine/Kiminüñ bindi hemân-dem boynına
Birbirinden düşdi leşker ey emîn/Orta yerden çıkdı ‘Amr ol-dem hemîn (75b)*

*Öyle bezedi-kim bunları pür-rehâ/Oları gören şanurdu ezdehâ
Zehresi görenlerüñ olurdu çäk/Öyle düzedi bunları ‘Amr-ı pāk (77a)*

Sonuç

Çoğu edebî mahsulde kalıplaşmış halde bulunan motifler, okuyucu veya dinleyicide edebî zevki canlı tutan unsurlardır. Kalıplaşmış bir yapıda olmaları, pek çok edebî tür içerisinde varlıklarını koruyabilmelerini ve barındırdıkları zenginliğin transferini kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle edebî ve kültürel aktarımı sağlayarak geleneğin devamlılığına hizmet etme açısından büyük öneme sahiptirler.

Cenknâmeler, Hz. Ali'nin yoldaşları ile birlikte İslamiyet'in yayılması ve korunması için gayrimüslimlerle girdiği mücadeleleri konu alan eserlerdir. Bu eserlerin bir bölümü yalnızca tarihten alınmış kişi ve unsurlara dayanırken, bir kısmı daha efsanevî özelliklere sahiptir. İncelediğimiz eserde de tarihî ve efsanevî unsurlar yan yanadır. Eserde öne çıkan menkıbevî motiflerden *mucize, keramet, sihir, fal* ve *rüya* ile efsanevî motiflerden *dev, ejderha* ve *peri* eserden alınan örneklerle tahlil edilmiştir. Bunların dışında hikâyeye canlılık ve sürükleyicilik katan, konu akışına yön veren önemli motiflerden olan *kıyafet/kılık değiştirme* motifine yer verilmiştir. Menkıbevî motiflerden *sihir*, efsanevî motiflerden ise *dev* kullanım sıklığı yüksek motiflerdir. Bu durumun her iki motifin de kurguya dayalı eserlerin temel dayanağı olan düş gücünü harekete geçirme özelliklerinden ve olağanüstü niteliklerinin ön planda olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

Söz konusu motiflerin efsanevî nitelikler taşıyan pek çok cenknâmede bulunması, bu eserlerin birbirinden etkilendiğini de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte söz geçiren motiflerin, eserin yapısına dinamiklik ve sürükleyicilik kazandırdığı görülmüştür. Hikâyede motif olarak öne çıkan efsanevî ve menkıbevî unsurlar, onun masalsı bir boyut kazanmasını da sağlamıştır. Bu durum, eserin ifade gücünü artıran, ona anlatım zenginliği kazandıran, okuyucu veya dinleyicinin hayal dünyasının genişlemesini sağlayan bir zemin oluşturmuştur.

Kaynaklar

- Akı, S. (2023, 07 Mart). Hâver-Zemîn mesnevisi. Türk Edebiyatı Eserler Sözlüğü, <http://tees.yesevi.edu.tr/madde-detay/Hâver-zemin>.
- Alptekin, A. B. (2018). Efsane ve motifleri üzerine. Akçağ Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2021). Halk hikâyelerinin motif yapısı. Akçağ Yayınları.
- Bulut, H. İ. (2020). Mucize. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 348-351.
- Çetin, İ. (1997). Türk edebiyatında Hz. Ali cenknâmeleri. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Duman, H. (2019). Türk mitolojisinde ejderha. Uluslararası Beşerî Bilimler ve Eğitim Dergisi, 5/11, 482-493.
- Günay, U. (1999). Türkiye'de âşık tarzı şiir geleneği ve rüya motifi. Akçağ Yayınları.
- İlhan, N. (2016). Oğuz Türkçesinin kuruluş metinlerinden Salsal-nâme. XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri 11-13 Kasım 2014, 1, 557-572.
- Kayaokay, İ. (2022). Türk edebiyatında manzum Hz. Ali cenk-nâmeleri ve Diyarbakırlı İbrahim Şükri'nin Kıssa-i Kan Kal'ası ile Hikâye-i Hâver-Zemin adlı mesnevileri. DBY Yayınları.
- Koçak, A. ve Gürçay, S. (2017). Alevi-Bektaşî velayetnâmelerinde "ejderha" motifi. Journal of Analitic Divinity Center. 1/1, 34-64.
- Ocak, A. Y. (1983). Bektaşî menâkıbnâmelerinde İslâm öncesi inanç motifleri. İletişim Yayıncılık.
- Ocak, A. Y. (1992). Kültür tarihi kaynağı olarak menâkıbnâmeler. (metodolojik bir yaklaşım). Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Ögel, B. (2010). Türk mitolojisi 1. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Özervarlı, M. S. (1997). Hârikulâde. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 181-183.
- Roux, J. P. (2011). Eski Türk mitolojisi (M. Y. Sağlam Çev.). Bilgesu Yayınları.
- Thompson, S. (1966). Motif-index of folk-literature: a classification of narrative elements in folktales, ballads, fables, mediaeval romances, exempla, fabliaux, jest-books and local legends. 6 vols. Indiana University Press.
- Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe sözlük. <https://sozluk.gov.tr>

Kısaltma

GTS: Türk Dil Kurumu. Güncel Türkçe sözlük. <https://sozluk.gov.tr>

Etik Kurul İzni

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır. Makale edebiyat sahasına aittir.

Çatışma Beyanı

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile arasında mali çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür

Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.
